

ฉบับพิเศษ

ศิลปวัฒนธรรม

เสกวัตปาฎิหาริย์

อำนาจพุทธสถานใน (การ) เมืองไทย

ชาติรี ประภิตนทการ

เสกวัตปาฏิหาริย์:
อำนาจพุทธสถานใน(การ)เมืองไทย

เสกวัตปาฏิหาริย์: อำนาจพุทธสถานใน(การ)เมืองไทย

ชาติรี ประกิตนนทการ

ฉบับพิเศษ

ศิลปะวัฒนธรรม

สั่งซื้อหนังสือจำนวนมากในราคาพิเศษ
ติดต่อที่ บริษัทงานดี จำกัด
โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 3353

**MATCHON
PREMIUM
PRINT**
ฝ่าย MATICHON PREMIUM PRINT
บริษัทมติชน จำกัด (มหาชน)
รับผลิตสื่อสิ่งพิมพ์ทุกประเภท
โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 2419, 2424
email: print.matichon@gmail.com
f Matchon Premium Print

ในกรณีที่หนังสือมีข้อผิดพลาดจากการพิมพ์
เช่น หน้าขาดหาย หน้าซ้ำ หน้าสลับ เข้าเล่มกลับหัว
กรุณาติดต่อมาที่ email: matichonbook.sales@gmail.com
หรือ inbox f matichonbook เพื่อขอเปลี่ยนแปลงใหม่

เสกวัตปาฏิหาริย์: อำนาจพุทธสถานใน(การ)เมืองไทย

• ชาตรี ประภิตนนทการ

พิมพ์ครั้งแรก : มีนาคม 2569

ราคา 450 บาท

ข้อมูลทางบรรณานุกรมของสำนักหอสมุดแห่งชาติ

ชาตรี ประภิตนนทการ.

เสกวัตปาฏิหาริย์: อำนาจพุทธสถานใน(การ)เมืองไทย.

กรุงเทพฯ : มติชน, 2569. 408 หน้า.

1. ศรีทธา (พุทธศาสนา). 2. วัด. 3. ประวัติศาสตร์. I. ชื่อเรื่อง.
294.3071

ISBN 978-974-02-2009-1

สำนักพิมพ์มติชน | www.matichonbook.com

- ที่ปรึกษาสำนักพิมพ์ : อารักษ์ คคะนาท, สุพจน์ แจ่มเร็ว
- ผู้อำนวยการสำนักพิมพ์ : มณฑล ประภากรเกียรติ
- รองผู้จัดการสำนักพิมพ์ : ประภาพร ประเสริฐโสภณ, หทัยชนก ชิวไมกซ์
- บรรณาธิการอาวุโส : สุขชัย สุชาติสุอารธรรม
- บรรณาธิการบริหาร : ปิยวัฒน์ สีแดงสูง
- หัวหน้ากองบรรณาธิการ : พิรณัฐ เปี่ยมศักดิ์สันติ
- บรรณาธิการเล่ม : ภูริพงษ์ เด่นมาลัย
- พิสูจน์อักษร : นวพร พวงพิฑูล
- กราฟิกเลย์เอาต์ : อรอนงค์ อินทรอุดม
- ศิลปกรรม : จิรัชยา แซ่โจ้ว
- ออกแบบปก : Kanya Kim
- ประชาสัมพันธ์และการตลาด : ปรากฏทิพย์ พงศ์เจตน์พงศ์, ณัฏชา เชี่ยวกุล,
โบนิลา ศรีสิงห์, อรจิรา ว่องรัตนไพศาล

จัดทำโดย : บริษัทมติชน จำกัด (มหาชน) 12 ถนนเทศบาลนฤมาล

ประชาชนิเวศน์ 1 เขตจตุจักร กรุงเทพฯ 10900

โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 1235

พิมพ์ที่ : โรงพิมพ์มติชน 12 ถนนเทศบาลนฤมาล ประชาชนิเวศน์ 1

เขตจตุจักร กรุงเทพฯ 10900

โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 2000, 2108

จัดจำหน่ายโดย : บริษัทงานดี จำกัด (ในเครือมติชน)

12 ถนนเทศบาลนฤมาล ประชาชนิเวศน์ 1 เขตจตุจักร กรุงเทพฯ 10900

โทรศัพท์ 0-2580-0021 ต่อ 3350-3360

Matchon Publishing House a division of Matichon Public Co., Ltd.

12 Tethsabannaruean Rd., Prachanivate 1,

Chatuchak, Bangkok 10900 Thailand

f matichonbook @matichonbook @MatichonBooks

@matichonbook @matichonbooks matichonbook

สารบัญ

คำนำผู้เขียน	(7)
บทนำ ประวัติศาสตร์วัดผ่านแผนที่ การเมือง และทุนนิยมทางจิตวิญญาณ	2
1 ส่องระวาง มองไตรภูมิ: ถอดรหัสวัดผ่านคัมภีร์และแผนที่	15
การศึกษาประวัติศาสตร์ วัด วัง ย่าน ดันรัตนโกสินทร์	
จากแผนที่กรุงเทพฯ ฉบับรัชชโยธิน	16
วัดรังษีสุทธาวาสที่(แทบ)ไม่รู้จัก	66
อ่านสัญลักษณ์พระปรารภวัดอรุณราชวราราม	
ผ่านไตรภูมิรัชกาลที่ 1	90
พระราชนิพนธ์พระปางสมาธิในรัชกาลที่ 1	
กับสัญลักษณ์ศิระระแผ่นดิน	122
2 สถาปนาความทรงจำ: วัดกับ(การ)เมืองเรื่องหรือสร้างอดีต	161
การรื้อฟื้นวัดและเมืองเก่าอยุธยา: “การปฏิสังขรณ์อดีต”	
ในประวัติศาสตร์การเมืองรัตนโกสินทร์	162
โลหะปราสาทกับความรู้สึกที่เพิ่งสร้าง:	
จากคัมภีร์มหาวงศ์สู่วัดต้องสาป	
และการเมืองของการมองศาลาเฉลิมไทย	216
พระธาตุพนมในประวัติศาสตร์ชาตินิยมไทย	250

3 ปาฏิหาริย์ปาณิชย์:

พื้นที่ศาสนาในกระแสนิยมทางจิตวิญญาณ	285
วัดปาฏิหาริย์ปาณิชย์: การออกแบบวัดสมัยใหม่ ภายใต้ลัทธิบูชาความมั่งคั่ง	286
วัดยานนาวา: การพัฒนากับประวัติศาสตร์สังคม ซอยหวังหลี่ที่สูญหาย	344
เจ้าอาวาสกับอำนาจเหนือพื้นที่วัด: โครงสร้างที่ต้องเปลี่ยนแปลง	366
<i>บรรณานุกรม</i>	387

คำนำผู้เขียน

บ่อยครั้งที่เรามักมองการออกแบบ “วัด” เป็นเพียงพื้นที่ทางศาสนา ที่หยุดนิ่งและตัดขาดจากโลกภายนอก และมองความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในวัดภายใต้บริบทสังคมร่วมสมัยที่อาจดูแตกต่างจากงานออกแบบในอดีตว่าเป็นการเดินออกจากหลักการแท้จริงทางศาสนา แต่หนังสือเล่มนี้เกิดขึ้นจากความพยายามที่จะท้าทายมุมมองดังกล่าว ด้วยการพาผู้อ่านเข้าไปสำรวจ “พื้นที่วัด” ผ่านแว่นตาของประวัติศาสตร์สังคม การเมือง และเศรษฐกิจ โดยใช้กรอบแนวคิดที่หลากหลายและหลักฐานที่ถูกกละเลยไป เพื่อ “ถอดรหัส” การออกแบบที่ซ่อนอยู่ในงานสถาปัตยกรรมและศิลปกรรม นำไปสู่การสร้างความเข้าใจต่อความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในพื้นที่วัดอย่างรอบด้าน ทั้งด้านที่เราคุ้นเคยและมองเห็นว่าดีงาม กับด้านที่แปลกแยกแตกต่างจากภาพจำโดยทั่วไป

เนื้อหาหลักของหนังสือเล่มนี้พัฒนามาจากบทความในคอลัมน์ “พื้นที่ระหว่างบรรทัด” ที่ตีพิมพ์รายสัปดาห์อยู่ในนิตยสาร *มติชนสุดสัปดาห์* ผนวกเข้ากับงานศึกษาวิจัยจำนวน 2 ชิ้น โดยมีแก่นเรื่อง (theme) ร่วมกันคือ การวิเคราะห์และวิพากษ์ความสัมพันธ์เชิงอำนาจ เศรษฐกิจ ไปจนถึงแนวคิดชาตินิยม ที่แฝงฝังอยู่ในการออกแบบพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ทางพุทธศาสนา

เมื่อได้รับการติดต่อจากสำนักพิมพ์มติชนให้จัดทำหนังสือรวมบทความเล่มนี้ ผมไม่ได้เพียงแค่นำต้นฉบับเดิมมารวบรวมเรียงต่อกัน หากแต่ได้ทำการปรับเนื้อหาใหม่และเปลี่ยนรูปแบบการนำเสนอจากความเรียงถึงวิชาการที่ต้องเขียนรายสัปดาห์ มาสู่บทความวิชาการที่จริงจังมากขึ้น มีการขยายความประเด็นที่เคยถูกจำกัดด้วยจำนวนหน้ากระดาษ ตลอดจนการเพิ่มเติมรายการอ้างอิงทางวิชาการเข้าไป เพื่อให้หนังสือเล่มนี้เป็นประโยชน์ไม่มากนักน้อยต่อผู้อ่านที่ต้องการสืบค้นข้อมูลเชิงลึกต่อไป

ผมหวังว่าการรวบรวมบทความที่กระจัดกระจายในวาระต่างๆ ให้เข้ามาอยู่ภายใต้โครงเรื่องเดียวกันในครั้งนี้ จะช่วยทำให้ผู้อ่านมองเห็นพลวัตของ “วัด” ในสังคมไทยได้ชัดเจนและรอบด้านยิ่งขึ้น

สุดท้ายนี้ ต้องขอขอบคุณคุณสุวพงศ์ จันฝังเพชร ที่ให้พื้นที่และโอกาสในการเขียนคอลัมน์ประจำในมติชนสุดสัปดาห์ จนเกิดเป็นบทความชุดนี้ ขอขอบคุณสำนักพิมพ์มติชนที่มองเห็นคุณค่าของงานและตัดสินใจที่จะตีพิมพ์รวมเล่ม และต้องขอขอบคุณกองบรรณาธิการทุกคน โดยเฉพาะอย่างยิ่งคุณภูริพงษ์ เต็มมาลัย บรรณาธิการเล่ม ที่ทำให้หนังสือเล่มนี้สำเร็จลุล่วงด้วยดีในที่สุด

ชาติรี ประภิตนนทการ

มีนาคม 2569

เสกวัตปาฏิหาริย์:
อำนาจพุทธสถานใน(การ)เมืองไทย

บทนำ

ประวัติศาสตร์วัดผ่านแผนที่ การเมือง
และทุนนิยมทางจิตวิญญาณ

ในความรู้ทั่วไปของสังคมไทย “วัด” ถูกคาดหวังให้เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ (sacred space) ที่ดำรงอยู่อย่างลอยตัว แยกขาดจากความวุ่นวายของพื้นที่สาธารณะแบบทางโลก (profane space) ปราศจากความขัดแย้งทางสังคมการเมือง เป็นดินแดนแห่งความสงบเพื่อค้นหาความหลุดพ้นและเติมไปด้วยศีลธรรมอันดีงามสถิตอยู่ถาวร พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์คือการปรากฏขึ้นของความจริงแท้ที่แยกขาดจากโลกสามัญ¹ ซึ่งการรับรู้เช่นนี้ทำให้วัดดูเสมือนฉากหลังที่เป็นกลางของประวัติศาสตร์ มากกว่าจะเป็นผู้เล่นที่มีบทบาทเชิงรุกในกระบวนการผลิตความหมาย อำนาจ และความทรงจำของสังคมไทย

หนังสือเล่มนี้ต้องการโต้แย้งภาพดังกล่าว โดยตั้งต้นจากข้อเสนอพื้นฐานว่า พื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ไม่เคยดำรงอยู่อย่างบริสุทธิ์หรือเป็นธรรมชาติ แต่เกิดจากการขีดเส้นและกำหนดนิยามความหมายโดยมนุษย์ เป็นผลผลิตของกระบวนการทางสังคม การเมือง และเศรษฐกิจที่ซ้อนทับกันอย่างซับซ้อน วัดมิใช่ดินแดนที่อยู่เหนือความขัดแย้ง หากแต่เป็นพื้นที่แห่งการช่วงชิง (contested space) ที่ซึ่งอำนาจหลากหลายรูปแบบ ตั้งแต่อำนาจรัฐจารีต อำนาจรัฐสมัยใหม่ อำนาจอุดมการณ์ ไปจนถึงอำนาจทุนเข้ามาประลอง ต่อยรอง และผลิตซ้ำความศักดิ์สิทธิ์ขึ้นใหม่อยู่เสมอ²

แม้แนวคิดที่ว่าด้วยพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ในฐานะพื้นที่การเมืองจะไม่ใช่วิธีใหม่ในโลกวิชาการสากล แต่เมื่อหันกลับมาพิจารณาภูมิทัศน์ความรู้ในโลกวิชาการไทยจะพบว่า งานศึกษาในลักษณะนี้แม้มีอยู่พอสมควร แต่งานส่วนใหญ่มุ่งเน้นศึกษา วิเคราะห์ และวิพากษ์องค์กรทางศาสนา หรือความเปลี่ยนแปลงในการตีความหลักธรรมคำสอนเพื่อตอบสนองสังคมและการเมืองเป็นหลัก³

ในขณะที่การศึกษาโดยใช้พื้นที่วัดในมิติทางกายภาพ ไม่ว่าจะเป็นการออกแบบวางผังหรือสิ่งปลูกสร้างภายในวัด ทั้งงานสถาปัตยกรรมและงานศิลปกรรมมาเป็นวัตถุแห่งการศึกษา อาจกล่าวได้ว่ายังมีไม่มากเท่าไรนัก⁴ งานส่วนใหญ่มักจำกัดตัวเองอยู่ในกรอบการพรรณนาทางประวัติศาสตร์ศิลปะและสถาปัตยกรรม วิเคราะห์รูปแบบ สุนทรียภาพ ไปจนถึงประติมานวิทยา โดยแทบไม่เชื่อมโยงเข้ากับมิติทางอำนาจ สังคม การเมือง และเศรษฐกิจอย่างจริงจัง⁵ ผลคือ “วัด” ถูกทำให้กลายเป็นวัตถุทางศิลปวัฒนธรรมที่ตัดขาดออกจากโครงสร้างอำนาจที่หล่อหลอมมันขึ้นมา

หนังสือเล่มนี้เกิดขึ้นจากความต้องการเติมเต็มช่องว่างทางความรู้ดังกล่าว และเชื่อว่าจะเข้ามาเป็นมุมมองหนึ่งในการทำความเข้าใจสังคมไทยได้อย่างรอบด้านขึ้น เป็นการทำความเข้าใจสังคมไทยอีกแบบที่ไม่อาจละเลยบทบาทของวัดในฐานะโครงสร้างอำนาจที่กระทำผ่าน “พื้นที่” ได้อีกต่อไป

สมมติฐานหลักของหนังสือเล่มนี้เสนออย่างชัดเจนว่า “วัด” มิใช่เพียงฉากหลังของประวัติศาสตร์ หากแต่เป็นพื้นที่เชิงรุกที่ถูกใช้ในการสร้างความชอบธรรมทางการเมือง การจัดระเบียบความทรงจำ และรองรับตรรกะทางเศรษฐกิจในแต่ละยุคสมัย วัดถูกผลิตซ้ำ ดัดแปลง และให้ความหมายใหม่อยู่เสมอ เพื่อตอบสนองต่ออุดมการณ์ของผู้มีอำนาจ จากยุคที่วัดทำหน้าที่เป็นศูนย์กลางจักรวาลวิทยาแบบจารีต สู่ยุคที่วัดถูกดึงเข้าไปเป็นเครื่องมือของการสถาปนา “รัฐ-ชาติ” สมัยใหม่ และมาจนถึงยุคปัจจุบันที่พื้นที่วัด สถาปัตยกรรม และศิลปกรรม เปลี่ยนความหมายสู่การเป็นสินทรัพย์ของเศรษฐกิจ “ทุนนิยมทางจิตวิญญาณ” (spiritual capitalism)

หนังสือเล่มนี้ไม่ได้มุ่งหมายจะเขียน “ประวัติศาสตร์วัด” ในความหมายแบบเดิม หากแต่ต้องการเสนอประวัติศาสตร์อีกชุดหนึ่งที่เชื่อเชิญผู้อ่านให้ลอง “ถอดรหัส” ปฏิบัติการทางความหมาย ความทรงจำ และ

อำนาจรูปแบบต่างๆ ที่ซ่อนเร้นอยู่ในเส้นสายของคัมภีร์ แผนที่ ลวดลายทางศิลปกรรม การวางผัง การซ่อมแซมบูรณะ การเลือกมุมมอง ไปจนถึงนัยแฝงของรูปทรงเปลือกนอกทางสถาปัตยกรรมทั้งหลายที่สร้างขึ้นในวัด โดยมีข้อเสนอในเชิงองค์ความรู้อย่างน้อย 3 ประการ ได้แก่

ประการที่ 1 บูรณาการหลักฐานที่มักถูกแยกขาดออกจากกันในการศึกษาที่ผ่านมา ได้แก่ คัมภีร์ แผนที่ ผังเมือง และสถาปัตยกรรม เข้าสู่กรอบวิเคราะห์เดียวกัน

ประการที่ 2 เสนอให้มองวัดในฐานะโครงสร้างอำนาจทางพื้นที่มิใช่เพียงสถานที่ประกอบศาสนกิจที่นำพาเราหลุดพ้นออกจากความทุกข์ทางโลก

ประการที่ 3 ชี้ให้เห็นความต่อเนื่องเชิงโครงสร้างระหว่างรัฐจารีตรัฐ-ชาติ กับทุนนิยมร่วมสมัย ผ่านบทบาทและความเปลี่ยนแปลงของการออกแบบวัดในแต่ละยุคสมัย

โครงสร้างหนังสือแบ่งออกเป็น 3 ภาค ได้แก่ ภาคที่ 1 “ส่องระวางมองไตรภูมิ: ถอดรหัสวัดผ่านคัมภีร์และแผนที่” ภาคที่ 2 “สถาปนาความทรงจำ: วัดกับ(การ)เมืองเรื่องรื้อสร้างอดีต” และภาคที่ 3 “ปาฏิหาริย์พาณิชย์: พื้นที่ศาสนาในกระแสทุนนิยมทางจิตวิญญาณ”

ภาคที่ 1 ส่องระวาง มองไตรภูมิ: ถอดรหัสวัดผ่านคัมภีร์และแผนที่

ประกอบด้วยเนื้อหา 4 บท ซึ่งเป็นความพยายามนำเสนอหลักฐานใหม่ในการศึกษาวิเคราะห์ประวัติศาสตร์วัด เพราะในอดีต การศึกษามักพึ่งพาข้อมูลจากพงศาวดารหรือการวิเคราะห์รูปแบบทางศิลปะสถาปัตยกรรมเป็นหลัก ซึ่งแม้จะมีประโยชน์ แต่ก็อาจไม่เพียงพอที่จะตอบคำถามถึงพลวัตความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพและความหมายมากมายที่ซ่อน

อยู่ในพื้นที่วัดได้อย่างรอบด้าน

ในภาคแรกมุ่งเน้นที่จะขยายเขตการศึกษาเดิมด้วยการพิจารณาหลักฐานทางประวัติศาสตร์กลุ่มใหม่หรือเอกสารที่เคยถูกมองข้าม โดยนำมา “อ่านใหม่” (re-reading) ด้วยแว่นทางสถาปัตยกรรมและการออกแบบเมือง โดยเนื้อหาทั้ง 4 บทเป็นความพยายามที่จะปะติดปะต่อภาพจิ๊กซอว์ของ “วัด วัง และย่าน” ในสมัยต้นรัตนโกสินทร์ให้สมบูรณ์ขึ้นผ่านหลักฐานสำคัญ 2 ประเภทที่ดูเหมือนจะอยู่คนละขั้วกัน คือ *ไตรภูมิโลกวิจิตร* (หรือ *ไตรภูมิโลกวิจิตรจินดกา*) และ “แผนที่กรุงเทพฯ ฉบับรัชสมัย” (แผนที่กรุงเทพฯ จ.ศ. 1249 และแผนที่ธนบุรี จ.ศ. 1249)

เอกสารชิ้นที่ 1 มักถูกมองข้ามว่าเป็นเพียงวรรณกรรมทางศาสนาและไม่ถูกนำมาเชื่อมโยงเข้าสู่การออกแบบวัดในยุคต้นรัตนโกสินทร์ ทั้งๆ ที่เป็นเอกสารที่เขียนขึ้นร่วมสมัยกับการสร้างวัดวาอารามเกือบทั้งหมดในยุคสมัยนั้น แต่หนังสือเล่มนี้เสนอว่า แท้จริงแล้ว เอกสารชิ้นนี้เปรียบเสมือน “พิมพ์เขียวแห่งจักรวาลวิทยา” (cosmological blueprint) ที่รัชกาลที่ 1 ทรงใช้เป็นแม่บทในการก่อร่างสร้างกรุงเทพฯ ขึ้นมาใหม่หลังการล่มสลายของกรุงศรีอยุธยา นอกจากนี้ยังทำให้เรามองเห็นวัดในยุคต้นรัตนโกสินทร์ว่ามีใช้เพียงสถาปัตยกรรมที่สวยงามโดดเด่นในแบบเดิม แต่คือพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ที่สร้างความชอบธรรมทางการเมืองการปกครองของสยาม ณ เวลานั้น โดยมีเนื้อหา 2 บทที่วิเคราะห์ผ่านเอกสารชุดนี้ ได้แก่ “อ่านสัญลักษณ์พระปรารภองค์อรุณราชวรารามผ่านไตรภูมิรัชกาลที่ 1” และ “พระราชนิมิตพระปางสมาธิในรัชกาลที่ 1 กับสัญลักษณ์ศิระแผ่นดิน”

ส่วนเอกสารชิ้นที่ 2 นำเราไปสู่พื้นที่ใหม่ในการศึกษาวัดในยุคเปลี่ยนผ่านจากรัฐจารีตมาสู่รัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยาม ตัวแผนที่ได้ทิ้งร่องรอยที่สำคัญมากในช่วงที่รัฐสยามกำลังปฏิรูปประเทศครั้งใหญ่ในราวต้นทศวรรษ 2430 ซึ่งการปฏิรูปครั้งนั้นแม้จะมีงานวิชาการศึกษามากมาย แต่ลายเส้นที่ถูกเขียนลงในแผนที่ชุดนี้ได้ทิ้งร่องรอยมหาศาลที่

นักวิชาการทางประวัติศาสตร์สามารถนำไปศึกษาต่อยอดองค์ความรู้ในช่วงเปลี่ยนผ่านของสยามครั้งนั้นได้อีกมาก ทั้งร่องรอยอำนาจของวังหน้า ภายใต้ระบอบการปกครองแบบจารีต ก่อนถูกปฏิรูปใหญ่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ร่องรอยของวัดวาอารามหลายแห่งที่ถูกรื้อและลบทิ้งออกจากหน้าประวัติศาสตร์ รวมไปถึงร่องรอยแห่งความทรงจำของคนธรรมดาทั่วไปที่ไม่เคยถูกจารึกลงในพงศาวดารแต่มีปรากฏอยู่ในแผนที่

ในบท “การศึกษาประวัติศาสตร์ วัด วัง ย่าน ต้นรัตนโกสินทร์จากแผนที่กรุงเทพฯ ฉบับรัชชโยธิน” และ “วัดรังษีสุทธาวาสที่(แทบ)ไม่รู้จัก” คือบทที่มีความเกี่ยวข้องกับประเด็นนี้ โดยในบทแรกเป็นการนำเสนอคุณค่าของแผนที่ชุดนี้และวิธีการศึกษาประวัติศาสตร์วัดกับเมืองผ่านแผนที่ ส่วนบทต่อมาเป็นการยกกรณีศึกษา “วัดรังษีสุทธาวาส” ขึ้นมาเป็นตัวอย่าง เพื่อแสดงให้เห็นว่าแผนที่กรุงเทพฯ ฉบับรัชชโยธิน ช่วยเปิดประวัติศาสตร์ที่ถูกลืมไปแล้วได้อย่างน่าสนใจเพียงใด

ภาคที่ 2 สถาปนาความทรงจำ: วัดกับ(การ)เมืองเรื่องหรือสร้างอดีต

ประกอบด้วยเนื้อหา 3 บทที่นำเสนอประวัติศาสตร์วัดภายใต้กรอบแนวคิดที่ว่าด้วย “การเมืองเรื่องความทรงจำ” (politics of memory) แนวคิดร่วมของบทความกลุ่มนี้ชี้ว่า เมื่อรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์เปลี่ยนผ่านสู่รัฐประชาธิปไตยและเข้าสู่ยุคสงครามเย็น พื้นที่วัดได้กลายเป็นสมรภูมิของอุดมการณ์ที่เข้มข้นยิ่งขึ้น โดยพยายามนำเสนอประวัติศาสตร์วัดผ่านกรอบแนวคิดทฤษฎีต่างๆ ที่น่าสนใจและสอดคล้องกับปรากฏการณ์จริงที่เกิดขึ้น หากภาคแรกคือการนำเสนอมุมมองใหม่ผ่านหลักฐานใหม่ ภาคนี้ก็คือการทดลองนำเสนอมุมมองใหม่ผ่านกรอบทฤษฎีที่หลากหลาย

ในบท “การรื้อฟื้นวัดและเมืองเก่าอยุธยา: ‘การปฏิสังขรณ์อดีต’ ใน

ประวัติศาสตร์การเมืองรัตนโกสินทร์” เป็นการนำแนวคิด “การประดิษฐ์ประเพณี” (the invention of tradition) ของเอริค ฮอบส์บาวม (Eric Hobsbawm) มามองการบูรณปฏิสังขรณ์อดีตของอยุธยา ที่มีใช้เพียงแค่การรื้อฟื้นอดีตแต่คือการสร้างความเชื่อมต่อกันระหว่างอดีตอันยิ่งใหญ่เข้ากับกษัตริย์รัตนโกสินทร์ในช่วงแห่งความท้าทายจากยุคอาณานิคม

รวมไปถึงการนำแนวคิดชาตินิยมมาพิจารณาการปฏิสังขรณ์เมืองเก่าอยุธยาในยุคหลังเปลี่ยนแปลงการปกครอง ซึ่งทั้งหมดคือการชวนเราให้มองการปฏิสังขรณ์วัดวาอารามต่างๆ ให้ไกลไปกว่าการอนุรักษ์อดีตแบบโดดๆ มองให้เห็นการเมืองของการอนุรักษ์ ซึ่งเป็นมิติที่สำคัญมาก และเป็นแรงขับเคลื่อนสำคัญของการอนุรักษ์โบราณสถานแทบทุกแห่งในสังคมไทย

ในบท “โลหะปราสาทกับความรู้สึกที่เพิ่งสร้าง: จากคัมภีร์มหาวงศ์สู่วัดต้องสาป และการเมืองของการมองศาลาเฉลิมไทย” เป็นบทที่อยากชวนผู้อ่านให้มองอีกด้านที่ต่างจากบทแรก โดยในบทนี้เสนอประเด็นว่าด้วยการเลือกที่จะ “ไม่สร้างต่อ” และ “ไม่ปฏิสังขรณ์” วัดราชนั้ดดารามจนแล้วเสร็จภายหลังจากที่รัชกาลที่ 3 (ผู้สถาปนาวัดราชนั้ดดาราม) สวรรคต

บทนี้ชี้ว่า สิ่งนี้มิใช่เกิดขึ้นจากงบประมาณไม่มีหรือแรงงานก่อสร้างไม่พอ แต่คือการเมืองหลังการเปลี่ยนผ่านรัชสมัยที่สะท้อนผ่านการก่อสร้างโลหะปราสาท ทำให้สถาปัตยกรรมชิ้นสำคัญนี้ไม่เคยถูกสร้างเสร็จเสียที จนกระทั่งบริบทเปลี่ยนมาสู่หลังการเปลี่ยนแปลงระบอบการปกครอง โลหะปราสาทจึงได้รับการสร้างต่อและปฏิสังขรณ์จนแล้วเสร็จ

สุดท้ายงานชิ้นนี้ก็ถูกดึงเข้าสู่การเมืองไทยสมัยใหม่อีกครั้งภายใต้บริบทความขัดแย้งระหว่าง “ความทรงจำคณะราษฎร” กับ “ความทรงจำกษัตริย์นิยม” ผ่านประเด็นว่าด้วยความไม่ไทยและทัศนอุจาด เป็นการเมืองของการมอง (visual politics) ที่น่าสนใจมากที่สุดชิ้นหนึ่งในประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมไทย เป็นการรื้อถอนสัญลักษณ์ของยุคคณะราษฎรเพื่อเปิดเผยสัญลักษณ์ของอุดมการณ์กษัตริย์นิยมให้กลายเป็นแลนด์มาร์ก

(landmark) ของเมืองและชาติ สถาปัตยกรรมในบทนี้จึงทำหน้าที่ไม่ต่างจากอาวุธที่ใช้ห้ำหั่นกันในสงครามความทรงจำ

ในบท “พระธาตุพนมในประวัติศาสตร์ชาตินิยมไทย” เป็นการมองผ่านกรอบแนวคิด “ชุมชนจินตกรรม” (Imagined Communities) ของเบเนดิกต์ แอนเดอร์สัน (Benedict Anderson) โดยชี้ให้เห็นว่า วัดและโบราณสถานในรัฐ-ชาติสมัยใหม่คือวัตถุมีค่าที่ช่วยให้ประวัติศาสตร์ชาติก่อตัวขึ้นอย่างทรงพลัง อีกทั้งยังเป็นเครื่องมือที่สำคัญในการสร้างความชอบธรรมในการสถาปนาขอบเขตและพรมแดนของชาติ ซึ่งประวัติศาสตร์การปฏิสังขรณ์พระธาตุพนม คือหนึ่งในกรณีตัวอย่างที่สะท้อนนัยนี้ได้อย่างชัดเจน

การบูรณะวัดไม่ใช่เรื่องของความศรัทธาเพียงอย่างเดียว แต่คือกระบวนการสร้างรากฐานทางประวัติศาสตร์เพื่อรองรับอำนาจทางการเมืองในปัจจุบัน และการจำลองรูปแบบศาสนสถานที่สำคัญไปสร้างใหม่ (กรณีนี้คือพระธาตุพนม) ก็มีใช้เรื่องทางศาสนาเท่านั้น แต่คือการผลิตซ้ำวัตถุสัญลักษณ์แห่งความเป็นชาติให้ซึมลึกลงไปในชีวิตสำนึกของพลเมือง จนเกิดเป็นความรู้สึกร่วมของการเป็นพวกพ้องร่วมชาติเดียวกันในที่สุด

ภาคที่ 3 ปาฏิหาริย์พาณิชย์: พื้นที่ศาสนาในกระแสนิยมทางจิตวิญญาณ

ประกอบด้วยเนื้อหา 3 บทซึ่งเป็นการสำรวจปรากฏการณ์ความเปลี่ยนแปลงของวัดและศรัทธาที่สัมพันธ์กับระบบเศรษฐกิจสมัยใหม่ ซึ่งสังคมไทยมักเรียกกันอย่างคุ้นชินว่า “พุทธพาณิชย์” แต่ในอีกแง่มุมหนึ่งสิ่งที่เกิดขึ้นนี้ซับซ้อนและหยั่งรากลึกกว่าการค้าขายวัตถุมงคลทั่วไป มันคือสภาวะที่ตรรกะแบบตลาดได้เข้าไปจัดระเบียบความสัมพันธ์ระหว่างมนุษย์กับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ใหม่

จนอาจกล่าวได้ว่าเรากำลังอยู่ในยุคสมัยของ “ทุนนิยมทางจิตวิญญาณ” (spiritual capitalism) ที่ซึ่งบุญบารมีและปาฏิหาริย์ถูกผนวกเข้ากับโลกทุนนิยม การหลอมรวมนี้นำมาสู่การแปลงพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ให้กลายเป็นสินค้าและบริการสมัยใหม่แบบทางโลก

ในบท “วัดปาฏิหาริย์พาณิชย์: การออกแบบวัดสมัยใหม่ภายใต้ลัทธิบูชาความมั่งคั่ง” คือการอธิบายประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมวัดร่วมสมัยที่แทบไม่มีนักวิชาการคนไหนสนใจ หรือหากสนใจก็มักเน้นไปที่การโจมตีว่าเป็นสิ่งปลูกสร้างไร้ค่าซึ่งละทิ้งแก่นแท้ของพุทธศาสนาจนหมดสิ้น แต่บทนี้พยายามที่จะชี้ให้เห็นรากฐานทางสังคมวัฒนธรรมที่อยู่เบื้องหลังปรากฏการณ์ดังกล่าว โดยอ้างอิงกรอบแนวคิดของปีเตอร์ เอ. แจ็กสัน (Peter A. Jackson) ในงานชิ้นสำคัญเรื่อง *เทวา มนตรา คาถา เกล็ด: ไสยศาสตร์สมัยใหม่กับทุน(ไทย)นิยม* (Capitalism Magic Thailand: Modernity with Enchantment) มาเป็นตัวนำในการศึกษาวิเคราะห์ ซึ่งตอนท้ายของบทได้ชี้ให้เห็นว่า แม้วัดในปัจจุบันจะแบ่งออกเป็นสายความคิดที่หลากหลาย ทั้งมหานิกาย ธรรมยุติกนิกาย วัดป่า หรือวัดเมือง ฯลฯ แต่ทั้งหมดต่างตกอยู่ภายใต้แนวทางของวัดปาฏิหาริย์พาณิชย์ไม่มากนักน้อยแทบทั้งสิ้น

ในบท “วัดยานนาวา: การพัฒนากับประวัติศาสตร์สังคมชอยหวังหลี่ที่สูญหาย” เป็นงานที่ขยายความเนื้อหาของบทก่อนหน้านี้ในประเด็นว่าด้วยวัดในโลกสมัยใหม่ที่มีการเปลี่ยนแปลงจากพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์มาสู่พื้นที่สาธารณะในโลกทุนนิยมอย่างเต็มตัว โดยชี้ว่า วัดมีสถานะไม่ต่างจากนายทุนที่มุ่งแสวงหากำไรสูงสุดจากพื้นที่วัด และในหลายกรณี (เช่นที่บทนี้เสนอ) วัดในฐานะพื้นที่ที่สังคมไทยมักมองว่าเป็นหนึ่งในองค์กรที่อนุรักษ์ประวัติศาสตร์ที่สำคัญ (นอกเหนือจากบทบาททางศาสนา) แต่ในความเป็นจริงอาจเป็นองค์กรที่ทำลายประวัติศาสตร์ได้อย่างรุนแรงที่สุด การรื้อชุมชนชอยหวังหลี่คือกรณีตัวอย่างที่ยืนยันข้อเท็จจริงนี้

ในบท “เจ้าอาวาสกับอำนาจเหนือพื้นที่วัด: โครงสร้างที่ต้องเปลี่ยนแปลง” เป็นบทที่สำรวจเชิงวิพากษ์ซึ่งเกิดขึ้นจากกรณีอื้อฉาวของพระสงฆ์ชั้นผู้ใหญ่หลายรูปในช่วงกลาง พ.ศ. 2568 ที่เกี่ยวข้องกับประเด็นเรื่องเงินและผู้หญิง

แม้ดูผิวเผินจะเสมือนว่าเป็นความผิดส่วนบุคคลของพระสงฆ์ที่ทนต่อกิเลสไม่ได้ แต่บทนี้พยายามเสนอว่า ส่วนสำคัญที่ทำให้เรื่องอื้อฉาวทั้งหลายเกิดขึ้นขนานใหญ่นั้นเราไม่อาจมองเป็นปัญหาส่วนบุคคลได้ แต่ต้องมองลึกเข้าไปให้เห็นปัญหาเชิงโครงสร้างของคณะสงฆ์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งโครงสร้างการบริหารจัดการพื้นที่วัดที่ให้อำนาจกับเจ้าอาวาสมากจนเกินไป จนทำให้วัดกลายเป็นพื้นที่ดำมืดไร้การตรวจสอบกระทั่งเป็นรากฐานให้เกิดปัญหาทั้งหมดตามมา สุดท้ายบทนี้ได้ทดลองนำเสนอโครงสร้างใหม่ที่อาจก่อให้เกิดความสมดุลที่แท้จริงของการบริหารจัดการพื้นที่วัด

เนื้อหาทั้ง 10 บทของหนังสือเล่มนี้ แม้จะมีที่มาจากการรวบรวมบทความที่เขียนขึ้นต่างวาระ ซึ่งอาจมีความหลากหลายในลีลาและประเด็นในการนำเสนอ แต่ทั้งหมดถูกเชื่อมโยงเข้าด้วยกันจากคำถามเดียวคือ วัดทำงานอย่างไรในฐานะโครงสร้างอำนาจทางพื้นที่ของสังคมไทย ซึ่งผมหวังว่า ความหลากหลายของกรณีศึกษาในเล่มจะเป็นส่วนหนึ่งของคำตอบของคำถามดังกล่าวได้ไม่มากนัก

หนังสือเล่มนี้ไม่ได้ตั้งใจจะมอบคำตอบสำเร็จรูปเกี่ยวกับงานออกแบบในพื้นที่วัด หากแต่ต้องการท้าทายให้ผู้อ่าน ไม่ว่าจะแก่นักวิชาการ นักศึกษา หรือสาธารณชนทั่วไปมอง “วัด” ด้วยสายตาใหม่ สายตาที่ตระหนักว่า วัดไม่เคยลอยตัวอยู่เหนือการเมือง เศรษฐกิจ หรือความขัดแย้งทางสังคม หากแต่เป็นพื้นที่ยุทธศาสตร์สำคัญที่อำนาจต่างๆ ในสังคมไทยพยายามเข้ามาช่วงชิง นิยามความหมาย และผลิตสร้างความศักดิ์สิทธิ์ เพื่อรองรับผลประโยชน์และอุดมการณ์ของกลุ่มตนมาโดยตลอด

เชิงอรรถ

¹ การมองแบบแบ่งแยกพื้นที่ออกจากกันดังกล่าว ดูเพิ่มเติมใน Mircea Eliade, *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*, trans. Willard R. Trask (New York: Harvest, Brace & World, 1957).

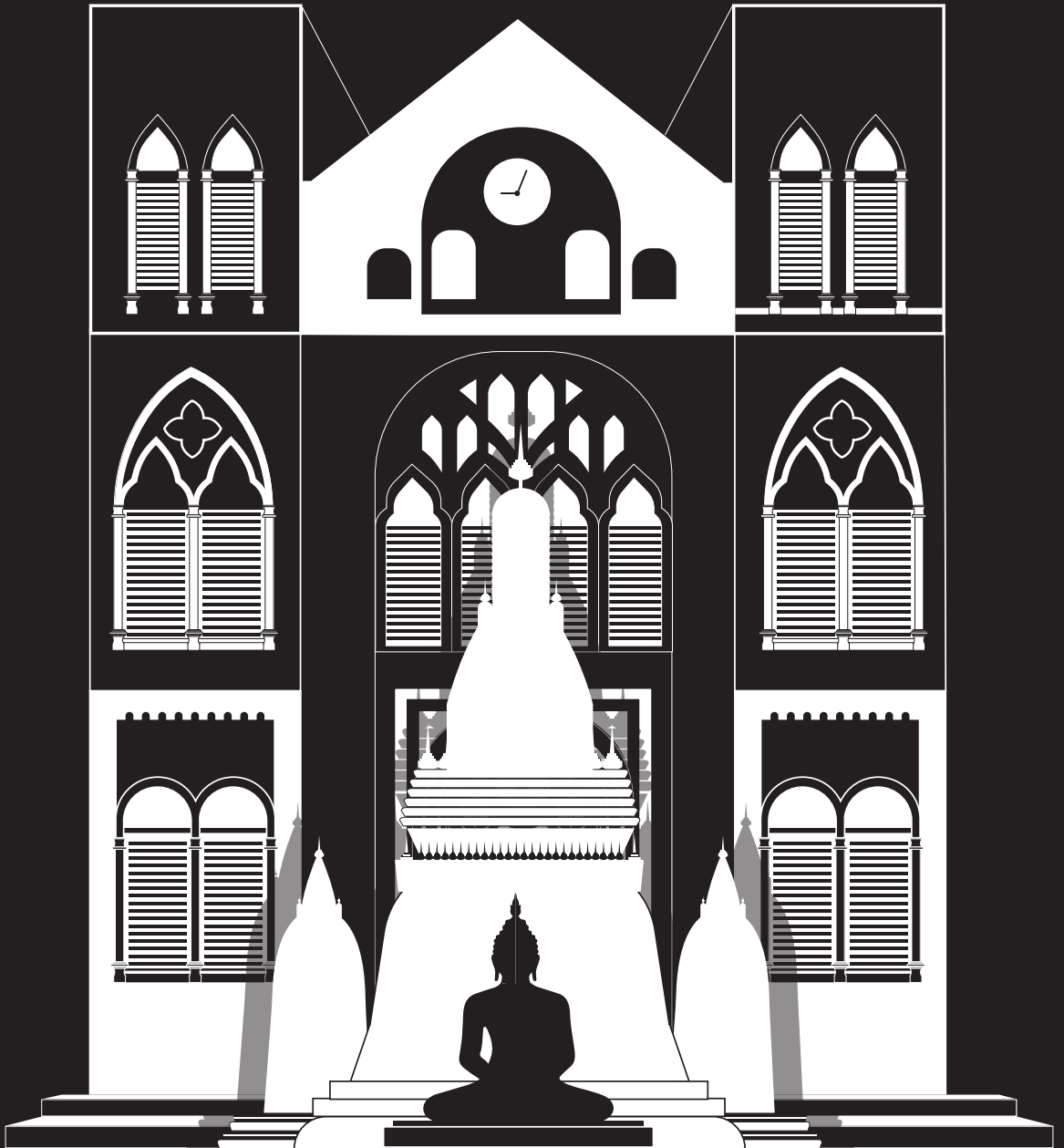
² แนวคิดเกี่ยวกับการมองความหมายของพื้นที่ในฐานะสิ่งประกอบสร้างทางสังคม และเต็มไปด้วยการต่อสู้แย่งชิงทางความหมาย ดูเพิ่มเติมใน Henri Lefebvre, *The Production of Space* (Oxford: Blackwell, 1991). ส่วนกรณีศึกษาที่ลงรายละเอียดพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนาในฐานะพื้นที่แห่งการช่วงชิง (contested space) ดูตัวอย่างใน David Chidester & Edward T. Linenthal, ed., *American Sacred Space* (Bloomington: Indiana University Press, 1995).

³ ตัวอย่างงานในแนวทางนี้ เช่น Stanley J. Tambiah, *World Conqueror and World Renouncer: A Study of Buddhism and Polity in Thailand against a Historical Background* (Cambridge: Cambridge University Press, 1976); Charles F. Keyes, *Thailand: Buddhist Kingdom as Modern Nation-State* (Boulder: Westview Press, 1987); Somboon Suksamran, *Buddhism and Politics in Thailand: A Study of Socio-Political Change and Political Activism of the Thai Sangha* (Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 1982); Yoneo Ishii, *Sangha, State, and Society: Thai Buddhism in History*, trans. Peter Hawkes (Honolulu: University of Hawaii Press, 1986); อุทิศ จิณิพนธ์สกุล, *วิวัฒนาการเศรษฐกิจวัดไทย* (กรุงเทพฯ: สร้างสรรค์, 2528); พระไพศาล วิสาโล, *พุทธศาสนาไทยในอนาคต แนวโน้มและทางออกจากวิกฤต* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิสดศรี-สฤษดิ์วงศ์, 2546); สายชล สัตยานุรักษ์, *พุทธศาสนากับแนวคิดทางการเมืองในรัชสมัยพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าจุฬาโลก (พ.ศ. 2325-2352)* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2546); สุรพต ทวีศักดิ์, *จากพุทธศาสนาแห่งรัฐ สู่พุทธศาสนาที่เป็นอิสระจากรัฐ* (กรุงเทพฯ: สยามปริทัศน์, 2560); ภิญญพันธ์ พจนะลาวัฒน์, *ไทยปฏิภา: ประวัติศาสตร์การเมืองสังคมร่วมสมัยของพุทธศาสนาไทย* (กรุงเทพฯ: illuminations editions, 2562).

⁴ ตัวอย่างงานในแนวทางนี้ เช่น พิเศษ เจียจันทร์พงษ์, *ศาสนาและการเมืองในประวัติศาสตร์สุโขทัย-อยุธยา* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545); ชาตรี ประกิตนันทการ, *การเมืองในสถาบันขัตติยธรรมสมัยรัชกาลที่ 1* (กรุงเทพฯ: มติชน, 2558); ชาตรี ประกิตนันทการ, *การเมืองและสังคมในศิลปสถาบันขัตติยธรรม: สยามสมัย ไทยประยุกต์ ชาตินิยม* (กรุงเทพฯ:

มดิชน, 2547); Benedict Anderson, *The Fate of Rural Hell: Asceticism and Desire in Buddhist Thailand* (London: Seagull Books, 2012); Lawrence Chua, *Bangkok Utopia: Modern Architecture and Buddhist Felicities, 1910-1973* (Honolulu: University of Hawai'i Press, 2021); พิชญา สุ่มจินดา, *สมเด็จพระเจ้าปราสาททอง: รัฐประหาร ความชอบธรรม พิธีกรรม ศิลปะ* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิพิริยะ ไกรฤกษ์, 2563). แต่ที่คนๆ เช่นนี้ยังจำกัดอยู่ในแวดวงวิชาการมากกว่าผู้คนทั่วไป อีกทั้งยังมีปริมาณงานศึกษาที่น้อยมาก

⁵ ตัวอย่างงานในแนวทางนี้พบได้ทั่วไปจากหนังสือและบทความวิชาการทางประวัติศาสตร์ศิลปะและสถาปัตยกรรมในวงวิชาการไทย โดยเฉพาะอย่างยิ่งแนวทางการเขียนประวัติศาสตร์ความเป็นมาของวัดต่างๆ และงานเขียนประวัติศาสตร์ศิลปะที่เรียกกันว่า “สกุลดาร์ง-เซเดส์” และ “สำนักศิลปากร” ดูรายละเอียดประเด็นนี้เพิ่มเติมใน ชาตรี ประกิตนนทการ, “งานเขียนประวัติศาสตร์ศิลปะยุคแรกกับการก่อร่างสร้างรัฐสมบูรณาญาสิทธิราชย์สยาม,” *หน้าจั่ว ว่าด้วยประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมและสถาปัตยกรรมไทย* 14 (2560): 86-121; ชาตรี ประกิตนนทการ, “งานเขียนประวัติศาสตร์ศิลปะยุคต้นสงครามเย็น: สำนักศิลปากรกับแนวคิดชาตินิยมสายกลาง,” *หน้าจั่ว ว่าด้วยประวัติศาสตร์สถาปัตยกรรมและสถาปัตยกรรมไทย* 15 (2561): 41-89.

1

ส่องระวาง มองไตรภูมิ:
ถอดรหัสวัดผ่านคัมภีร์และแผนที่

การศึกษาประวัติศาสตร์ วัด วัง ย่าน ตันรัตนโกสินทร์ จากแผนที่กรุงเทพฯ ฉบับรัชสมัย

เนื้อหาในบทนี้ปรับปรุงขึ้นใหม่จากบทความที่ตีพิมพ์ครั้งแรก พ.ศ. 2560 ดูเพิ่มเติมใน ซาดรี ประภิตนนทการ, “ต้นรัตนโกสินทร์ที่ไม่เคยเห็น: ร่องรอยจากแผนที่ กรุงเทพฯ-กรุงธน จ.ศ. 1249,” ใน *รัตนโกสินทร์ที่ไม่เคยเห็น: ข้อมูลใหม่จากแผนที่ และจิตรกรรมฝาผนัง* (กรุงเทพฯ: มูลนิธิพิริยะ ไกรฤกษ์, 2560).

การศึกษาประวัติศาสตร์ย่านเมืองเก่ายุคต้นรัตนโกสินทร์ที่ผ่านมา แม้มีงานศึกษามากมายซึ่งช่วยให้เราเข้าใจลักษณะทางกายภาพของวัด วัง และย่านในยุคแรกสร้างกรุงเทพฯ มากพอสมควร อย่างไรก็ตามกลับ ยังมีช่องว่างและคำถามอีกมากมายที่ยังไม่สามารถตอบได้

ตลอดหลายสิบปีที่ผ่านมา แวดวงวิชาการทางประวัติศาสตร์ต่าง พัฒนาวิธีวิทยาตลอดจนค้นพบเอกสารทางประวัติศาสตร์ชิ้นใหม่ๆ ที่อยู่ ร่วมยุคต้นรัตนโกสินทร์เพิ่มมากขึ้นมาโดยลำดับ ไม่ว่าจะเป็นเอกสารใน หอจดหมายเหตุทั้งไทยและต่างประเทศ บันทึกความทรงจำของบุคคลใน อดีต จดหมายเหตุชาวต่างชาติที่เดินทางเข้ามาในสยาม แผนที่เก่า ฯลฯ

ในบรรดาหลักฐานที่ถูกค้นพบใหม่เหล่านั้น ไม่มีชิ้นใดที่สร้างความ น่าตื่นเต้น (ในทัศนะผม) ได้มากเท่าแผนที่เก่าชุดหนึ่ง ที่ต่อมาถูกตีพิมพ์ เผยแพร่ใหม่ในปลาย พ.ศ. 2558 ในชื่อเอกสารว่า *แผนที่กรุงเทพฯ จ.ศ. 1249 และแผนที่ธนบุรี จ.ศ. 1249* ซึ่งผมอยากเสนอชื่อเรียกเอกสารชุด ดังกล่าวใหม่ในที่นี้ว่า “แผนที่กรุงเทพฯ ฉบับรัชชโยธิน” เพราะเหตุใดนั้น ผม จะกล่าวถึงต่อไปข้างหน้า

เอกสารชุดนี้แม้เผยแพร่มานานแล้ว 1 ทศวรรษ แต่ก็ยังไม่มี การศึกษาอย่างจริงจังมากนัก ที่สำคัญ เนื่องจากแผนที่ชุดนี้เป็นการสำรวจ รั้ววัดสภาพกรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 5 ในช่วงครึ่งหลังของทศวรรษ 2420 ทำให้นักวิชาการส่วนใหญ่เชื่อมั่นในฐานะเอกสารประวัติศาสตร์เพื่อ ศึกษากรุงเทพฯ ในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นหลัก

ทว่าในความคิดเห็นของผม แผนที่ชุดนี้มีศักยภาพมากกว่านั้น ตัวมันสามารถทำหน้าที่เป็นหลักฐานที่สำคัญต่อการศึกษาร่องรอยทาง ประวัติศาสตร์ในมิติทางกายภาพของวัด วัง และย่านเก่าในกรุงเทพฯ ยุค ต้นรัตนโกสินทร์ได้เป็นอย่างดี

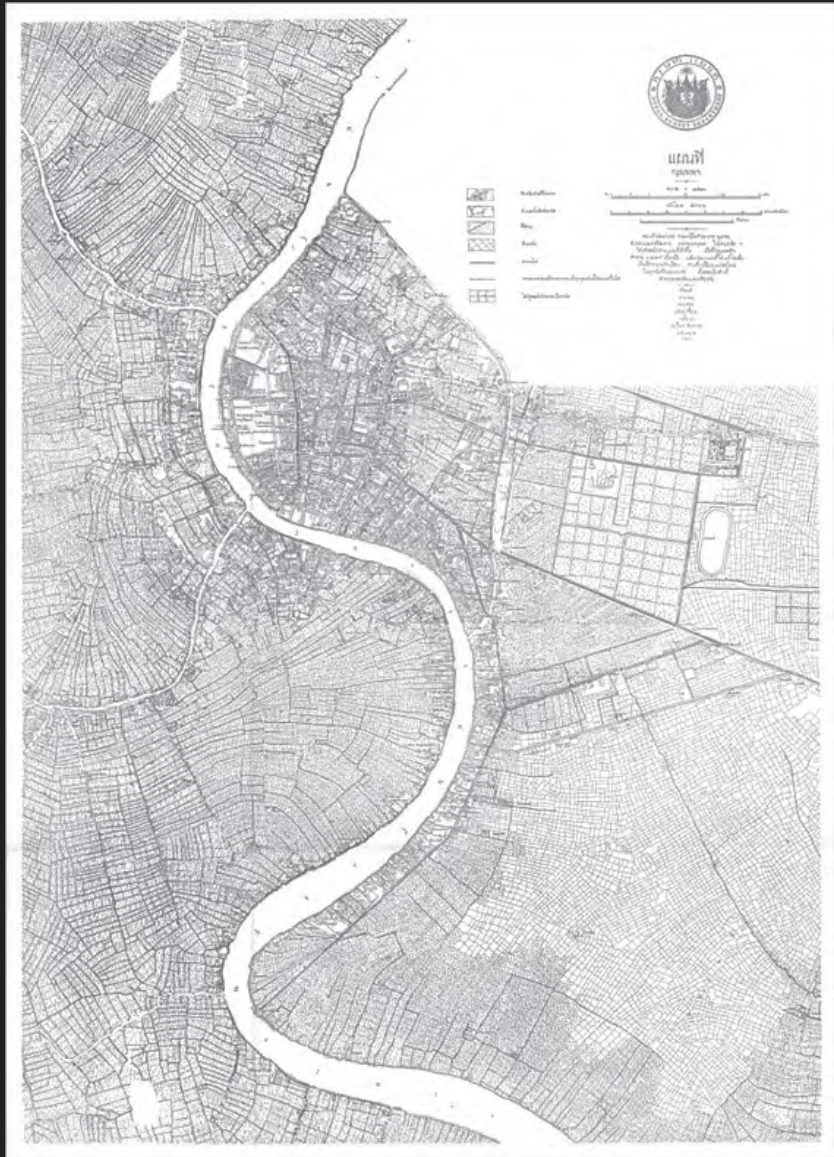
สังเขปประวัติศาสตร์การกำหนดที่กรุงเทพฯ ยุคสมัยใหม่ของสยาม

นับตั้งแต่สยามเริ่มปรับตัวรับความเจริญตามมาตรฐานตะวันตก ในต้นพุทธศตวรรษที่ 25 การทำแผนที่สมัยใหม่เป็นสิ่งที่ได้รับความสนใจอย่างมากในหมู่ชนชั้นนำสยาม แผนที่ที่เป็นทั้งสัญลักษณ์ของความรู้สมัยใหม่ เป็นทั้งเครื่องมือทางการเมืองในยุคสมัยที่รัฐต่างๆ กำลังเร่งรีบแย่งกันกำหนดเส้นแบ่งพรมแดนระหว่างกัน และเป็นเครื่องมือประกาศอำนาจอริสส่วนกลางที่มีต่อหัวเมืองท้องถิ่นต่างๆ ในการออกแบบควบคุมพื้นที่และการพัฒนา¹

ด้วยเหตุนี้ จึงไม่แปลกที่รัชกาลที่ 5 ได้ทรงจัดตั้ง “กองทำแผนที่” ซึ่งถือเป็นหน่วยงานสมัยใหม่หน่วยงานแรกๆ ในรัชสมัยของพระองค์ขึ้นตั้งแต่เมื่อ พ.ศ. 2418 เพื่อเร่งรัดให้สยามสามารถก้าวตามเครื่องมือแห่งอำนาจชุดใหม่นี้ได้อย่างทันสถานการณ์ รวมไปถึงการจัดตั้งโรงเรียนเพื่อฝึกหัดชาวสยามให้สามารถทำแผนที่แบบสมัยใหม่ได้เองราว พ.ศ. 2425 และต่อมาหน่วยงานด้านนี้ได้ขยายเป็น “กรมแผนที่” เมื่อ พ.ศ. 2428 สังกัดกระทรวงกลาโหม โดยมีพระวิภาคภูวดลหรือเจมส์ แมคคาร์ที (James McCarthy) เป็นเจ้ากรมแผนที่คนแรก²

ภายใต้การดำเนินงานของกรมแผนที่ ได้มีการเร่งจัดทำแผนที่สยามขึ้นหลายชุด ทั้งแผนที่แสดงอาณาเขตราชอาณาจักรสยาม แผนที่มณฑลต่างๆ ไปจนถึงแผนที่ย่อยระดับเมือง ซึ่งในบรรดาแผนที่มากมายที่จัดทำขึ้นในช่วงระยะเวลาดังกล่าว “แผนที่กรุงเทพฯ” เป็นหนึ่งในความจำเป็นเร่งด่วนที่ต้องถูกจัดทำขึ้น

เป็นที่รับรู้กันมานานแล้วในหมู่คนที่สนใจศึกษาเรื่องแผนที่เก่าในเมืองไทยว่า แผนที่กรุงเทพฯ ชุดแรกสุดที่ได้มีการรังวัดสำรวจอย่างละเอียดแยกออกเป็นระวางย่อยๆ หลายแผ่นตามระบบมาตรฐานการ

แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2439 (ฉบับนายวอนนายสอน)
ภาพจาก กรมแผนที่ทหาร, แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2439
(กรุงเทพฯ: ภาควิชาสถาปัตยกรรมศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2550).

ทำแผนที่สมัยใหม่ ได้มีการจัดทำขึ้นในราวครึ่งหลังของทศวรรษ 2420 และตีพิมพ์อย่างเป็นทางการใน พ.ศ. 2430³

อย่างไรก็ตาม รายละเอียดของแผนที่ชุดดังกล่าวไม่มีใครทราบว่าเป็นอย่างไร มีจำนวนทั้งสิ้นกี่ระวาง และให้รายละเอียดภูมิสถานกรุงเทพฯ มากน้อยเพียงใด ที่สำคัญคือ วงวิชาการโดยส่วนใหญ่ (อย่างน้อยก็จนมาถึงต้นทศวรรษ 2550) คิดว่าแผนที่ชุดสำคัญนี้น่าจะหายสาบสูญไปหมดแล้ว

ในช่วงเวลานั้น คนส่วนใหญ่เชื่อกันว่า แผนที่กรุงเทพฯ ฉบับเก่าที่สุดที่ยังหลงเหลืออยู่คือแผนที่ฉบับที่ตีพิมพ์ใน พ.ศ. 2439 หรือที่เรียกกันโดยทั่วไปว่า แผนที่กรุงเทพฯ “ฉบับนายอนนายสอน”

แผนที่ฉบับนี้มีลักษณะเป็นแผนที่แผ่นเดียว มาตราส่วน 1 : 11,880 กว้างขนาด 72 เซนติเมตร ยาว 102 เซนติเมตร โดยแสดงอาณาบริเวณเมืองทั้งฝั่งพระนครและฝั่งธนบุรี บนแผนที่มีการระบุชื่อสถานที่สำคัญเอาไว้หลายแห่งที่เป็นประโยชน์ต่อการศึกษาประวัติศาสตร์เมืองกรุงเทพฯ ได้เป็นอย่างดี โดยเฉพาะการทำความเข้าใจโครงสร้างเมืองกรุงเทพฯ ในช่วงรอยต่อของการปฏิรูปบ้านเมืองไปสู่ความเป็นสมัยใหม่ครั้งใหญ่ในรัชกาลที่ 5

ในส่วนที่มาของการทำแผนที่ฉบับนี้มีระบุเอาไว้บริเวณมุมขวาบนของแผนที่ ข้อความว่า

“พระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ รับพระบรมราชโองการ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้เจ้าพนักงานแผนที่ทำขึ้น เมื่อปีกุน นพศก 20 ศักราช 1249 (พ.ศ. 2430-ผู้เขียน) ครั้งนั้น แล้วกรมแผนที่ได้แก้ไขเพิ่มเติมตึกถนน บ้านเรือน ตามที่เปลี่ยนแปลงใหม่ ในทุกวันนี้รวบรวมเข้า ทั้งสองฝั่งลำน้ำเจ้าพระยา ลงเป็นแผ่นเดียวกัน ข้าพเจ้า นายอน นายสอน เป็นผู้เขียน แล้วแต่วันที่ 18 ธันวาคม ร.ศ. 115”

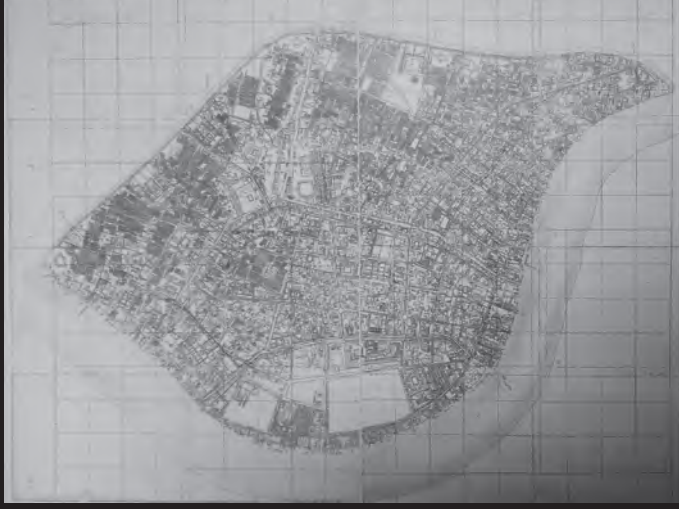
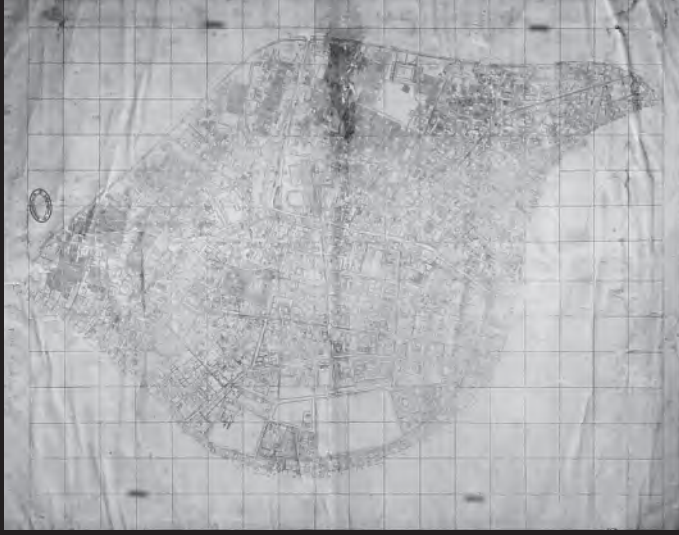
ข้อความข้างต้นทำให้เราทราบว่า แผนที่กรุงเทพฯ “ฉบับนายวอน นายสอน” เขียนขึ้นจากแผนที่ฉบับ พ.ศ. 2430 นั้นเอง โดยมีการเพิ่มเติมรายละเอียดความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของบ้านเมืองที่ในช่วงราว 10 ปีที่ผ่านมา

แผนที่ฉบับนี้ถูกใช้อ้างอิงเป็นจำนวนมากในหลายสิบปีที่ผ่านมา ในฐานะแผนที่กรุงเทพฯ ที่เก่าแก่ที่สุดที่ยังหลงเหลือหลักฐานให้ศึกษาได้ อย่างไรก็ตาม แม้ว่าแผนที่ฉบับนี้จะให้ภาพรวมลักษณะกายภาพเมืองกรุงเทพฯ ทศวรรษ 2430 ได้ดี แต่ก็มีข้อจำกัดที่ไม่สามารถศึกษาในรายละเอียดของสภาพอาคารสถานที่ต่างๆ ได้มากนัก เพราะการลงรายละเอียดของแผนที่มีลักษณะที่ค่อนข้างหายาบ

นอกจากแผนที่ฉบับข้างต้น ยังมีแผนที่เก่าอีก 2 ฉบับที่มีอายุสมัยไล่เลี่ยกัน แต่ไม่ค่อยเป็นที่รู้จักแพร่หลายนัก ฉบับที่ 1 คือ แผนที่กรุงเทพฯ “ฉบับหอสมุดตำรงราชานุภาพ” แสดงอาณาบริเวณเฉพาะฝั่งพระนครที่กว้างออกไปจนถึงบริเวณคลองผดุงกรุงเกษม ซึ่งถูกเก็บรักษาไว้ที่หอสมุดตำรงราชานุภาพ

ทว่าเป็นเรื่องน่าเสียดายที่แผนที่กรุงเทพฯ ฉบับนี้ไม่มีการระบุปีในการสำรวจและตีพิมพ์ แต่จากการที่ผมได้มีโอกาสใช้แผนที่กรุงเทพฯ ฉบับนี้สำหรับงานวิจัยเมื่อหลายปีก่อน โดยนำมาเทียบกับแผนที่กรุงเทพฯ “ฉบับนายวอนนายสอน” เห็นได้ชัดว่า แผนที่ฉบับนี้มีถนนบางเส้นที่ยังไม่ถูกตัดและอาคารบางแห่งยังไม่ถูกสร้าง ในขณะที่ “ฉบับนายวอนนายสอน” ปรากฏให้เห็นแล้ว แสดงว่าแผนที่กรุงเทพฯ ฉบับนี้มีอายุเก่ากว่า และทำให้สันนิษฐานได้ว่า น่าจะเป็นชุดต้นแบบในการคัดลอกของนายวอน นายสอน หรือก็หมายความว่า เป็นฉบับที่จัดทำขึ้นเมื่อ พ.ศ. 2430 นั้นเอง

ข้อดีของแผนที่กรุงเทพฯ ฉบับนี้คือ การลงรายละเอียดที่คมชัดเป็นระเบียบเรียบร้อยมากกว่าฉบับนายวอนนายสอนอย่างเทียบกันไม่ได้ จนทำให้เราสามารถใช้ในการศึกษาอาคารบ้านเรือนในระดับรายละเอียดได้

(ซ้าย) แผนที่กรุงเทพฯ ฉบับหอสมุดตำราพระราชานุญาต
(ขวา) แผนที่กรุงเทพฯ ฉบับหอจดหมายเหตุแห่งชาติ
ภาพโดยผู้เขียน

แต่ข้อเสียคือการที่ไม่มีข้อความอะไรระบุกำกับไว้เลย ทำให้ไม่ทราบข้อมูลว่า อาคารสถานที่แต่ละแห่งนั้นคือสถานที่อะไร ยากต่อการนำไปใช้ศึกษาวิเคราะห์ต่อยอด

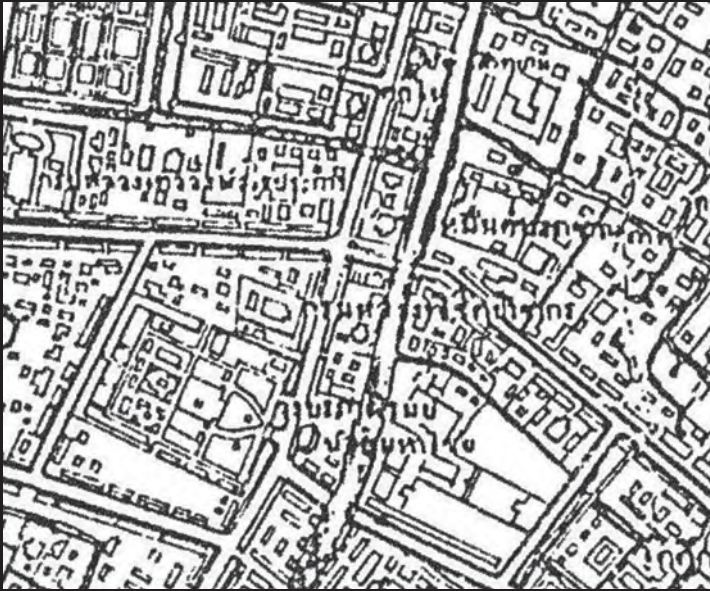
ส่วนฉบับที่ 2 ถูกเก็บรักษาไว้ที่หอจดหมายเหตุแห่งชาติ⁴ ลักษณะทั่วไปเหมือนกับ “ฉบับหอสมุดตำรงราชานุภาพ” ทุกประการ มีลายเส้นคมชัดละเอียดและแสดงอาณาบริเวณเฉพาะฝั่งพระนครที่กว้างไปจนถึงคลองผดุงกรุงเกษมแบบเดียวกัน จนน่าจะเป็นฉบับเดียวกันกับที่เก็บไว้ที่หอสมุดตำรงราชานุภาพ

อย่างไรก็ตาม เมื่อดูอย่างละเอียดจะพบว่า มีการเพิ่มเส้นร่างถนนบางส่วนมากขึ้นจาก “ฉบับหอสมุดตำรงราชานุภาพ” เล็กน้อย แต่ก็ยังไม่มี ความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของเมืองมากเท่ากับ “ฉบับนายวอน นายสอน” ดังนั้นจึงอาจจะพูดได้อย่างกว้างๆ ว่า แผนที่กรุงเทพฯ “ฉบับหอจดหมายเหตุแห่งชาติ” คือชุดเดียวกันกับ “ฉบับหอสมุดตำรงราชานุภาพ” แต่ถูกเขียนรายละเอียดบางอย่างเพิ่มเติมลงไป อาทิ แนวถนนที่วางแผนว่าจะตัดเพิ่ม

ที่กล่าวมาคือแผนที่กรุงเทพฯ 3 ฉบับสำคัญที่มีความเก่าแก่ที่สุดตามระบบการทำแผนที่สมัยใหม่ที่หลงเหลืออยู่ (ตามความเข้าใจโดยส่วนใหญ่) ซึ่งแต่ละฉบับก็มีข้อดีข้อเสียต่างกันไป และให้ภาพที่ไม่สมบูรณ์มากต่อการทำความเข้าใจลักษณะภูมิสถานของกรุงเทพฯ ยุคทศวรรษ 2430

แผนที่กรุงเทพฯ ฉบับรัชชั พ.ศ. 2430

อย่างไรก็ตาม เมื่อปลาย พ.ศ. 2558 ได้มีการตีพิมพ์หนังสือแผนที่ชุดหนึ่งออกมา ซึ่งประกอบไปด้วย 2 เล่ม เล่มแรกมีชื่อว่าแผนที่กรุงเทพฯ จ.ศ. 1249 ภายในประกอบไปด้วยแผนที่จำนวน 18 ระวัง และอีกเล่มหนึ่งชื่อว่าแผนที่ธนบุรี จ.ศ. 1249 ภายในประกอบไปด้วยแผนที่จำนวน

ภาพเปรียบเทียบบริเวณวังของพระเจ้านั่งยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพ บริเวณสะพานดำรงสถิต (บน) แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2439 (ฉบับนายอนนายสอน) (ล่าง) แผนที่กรุงเทพฯ ฉบับรัชชัย โดยจะเห็นว่ารายละเอียดและความคมชัดจําแนก ระหว่างแผนที่ 2 ฉบับมีความแตกต่างกันอย่างเทียบไม่ได้

13 ระบุว่า ซึ่งโดยส่วนตัวเห็นว่า การตีพิมพ์ครั้งนี้เป็นการตีพิมพ์หลักฐานทางประวัติศาสตร์ชุดที่สำคัญที่สุดในสังคมไทยในรอบหลายสิบปีที่ผ่านมาเลยก็ว่าได้ เพราะแผนที่ทั้ง 2 ชุดนี้ก็คือ แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2430 ที่เป็นต้นฉบับให้แก่แผนที่กรุงเทพฯ “ฉบับนายวอนนายสอน” “ฉบับหอสมุดดำรงราชานุภาพ” และ “ฉบับหอจดหมายเหตุแห่งชาติ” ในเวลาต่อมา

แผนที่ชุดนี้คือ แผนที่กรุงเทพฯ และฝั่งธนบุรีชุดที่เก่าแก่ที่สุดที่มีการทำรังวัดสำรวจอย่างละเอียดตามระเบียบวิธีการทำแผนที่สมัยใหม่ และที่สำคัญคือ ให้รายละเอียดข้อมูลทางกายภาพของเมืองกรุงเทพฯ และกรุงธนบุรีที่สืบย้อนกลับไปได้ไกลที่สุด อีกทั้งยังชัดเจนที่สุดเท่าที่มีอยู่ในปัจจุบัน หากลองนำแผนที่กรุงเทพฯ ชุดนี้มาวางเทียบกับแผนที่กรุงเทพฯ “ฉบับนายวอนนายสอน” เราจะมองเห็นถึงคุณภาพที่แตกต่างกันอย่างชัดเจน

แผนที่กรุงเทพฯ ชุดนี้เป็นสมบัติของ “สมาคมกิจวัฒนธรรม” โดยคุณธงชัย ลิขิตพรสวรรค์ ซึ่งเป็นผู้ค้นพบแผนที่ชุดนี้โดยบังเอิญในช่วงทศวรรษ 2530 ซึ่งคุณธงชัยได้นำเอกสารชุดนี้มาทำการอนุรักษ์ปรับปรุงพื้นคืนสภาพและเก็บรักษาเอาไว้กับตัวหลายปี ในเวลาต่อมา ได้รับการสนับสนุนทุนจาก “ธนาคารกสิกรไทย” ในการจัดพิมพ์แผนที่ชุดนี้ออกมาเมื่อเดือนธันวาคม พ.ศ. 2558

แม้การตีพิมพ์จะใช้ชื่ออย่างเป็นทางการว่า *แผนที่กรุงเทพฯ จ.ศ. 1249 และแผนที่ธนบุรี จ.ศ. 1249* แต่ผมเองอยากจะขอเรียกแผนที่ชุดนี้ว่า “แผนที่กรุงเทพฯ ฉบับธงชัย” มากกว่า เพื่อให้เกียรติกับคุณธงชัยในฐานะผู้ค้นพบเอกสารชุดนี้ และยังรับเป็นธุระจัดหาทุนสนับสนุนในการตีพิมพ์เผยแพร่สู่สาธารณะ ที่สำคัญคือ ณ ปัจจุบัน เอกสารชุดนี้เราสามารถสืบค้นและดาวน์โหลดเก็บไว้ศึกษาได้โดยไม่เสียค่าใช้จ่ายใดๆ ทั้งสิ้น⁵

ธรรมเนียมการตั้งชื่อในลักษณะดังกล่าวเป็นเรื่องปกติในสังคมไทย ณะครับ เช่น หนังสือพงศาวดารกรุงศรีอยุธยาฉบับหนึ่งที่หลวงประเสริฐ อักษรนิติ (แพ ตาละลักษมณ์) ได้ค้นพบมาจากบ้านราษฎรแห่งหนึ่งเมื่อ พ.ศ. 2451 และนำมามอบให้แก่หอพระสมุดวชิรญาณ ในเวลาต่อมาก็ถูกเรียก ในชื่อว่า *พระราชพงศาวดารกรุงเก่า (ฉบับหลวงประเสริฐอักษรนิติ)* หรือ การเรียกพงศาวดารสยามฉบับหนึ่งว่า *พระราชพงศาวดารกรุงสยาม จาก ต้นฉบับของบริติชมิวเซียมกรุงลอนดอน* เพื่อสื่อถึงต้นฉบับเอกสารชิ้นนี้ ที่มาจากคอลเลกชันของบริติชมิวเซียม ดังนั้นผมจึงคิดว่า สังคมไทยควร ให้เกียรติคุณธงชัยในลักษณะเดียวกัน

ประวัติความเป็นมาของแผนที่กรุงเทพฯ ฉบับธงชัย

ในบทนำของการจัดพิมพ์แผนที่ชุดนี้เมื่อ พ.ศ. 2558 เสนอความเห็นเอาไว้ว่า แผนที่ชุดนี้น่าจะเริ่มต้นทำการสำรวจจริงวัดราว พ.ศ. 2429 (ภายหลังการจัดตั้งกรมแผนที่ 1 ปี) และแล้วเสร็จทั้งหมดใน พ.ศ. 2430 โดยอยู่ภายใต้การกำกับดูแลของพระนิเทศชลธีหรืออัลเฟรด เจ. ลอฟตัส (Alfred J. Loftus) นายทหารเรือชาวอังกฤษที่เข้ามารับราชการในกรมทหารเรือและกรมแผนที่

เมื่อจัดทำแผนที่สำเร็จได้มีการส่งแผนที่เฉพาะในส่วนที่เป็นฝั่งพระนคร 18 ระวังไปตีพิมพ์ที่ประเทศอังกฤษเมื่อ พ.ศ. 2430 ในมาตราส่วน 1 : 5,000 ส่วนแผนที่ฝั่งธนบุรีที่สันนิษฐานว่าน่าจะมีทั้งสิ้น 16 ระวัง ถูกตีพิมพ์ภายหลังใน พ.ศ. 2439 ที่โรงพิมพ์เมืองกัลกัตตา ประเทศอินเดีย ในมาตราส่วนเดียวกันคือ 1 : 5,000 อย่างไรก็ตามในการตีพิมพ์ใหม่ พ.ศ. 2558 ครั้งนี้พบแผนที่ฝั่งธนบุรีเพียง 13 ระวังเท่านั้น⁶

อย่างไรก็ตาม ส่วนตัวผมอยากตั้งข้อสงสัยในเรื่องการจัดทำแผนที่กรุงเทพฯ ที่ละเอียดมากขนาดนี้ และที่สำคัญคือแผนที่ชุดนี้คือแผนที่ชุดแรกที่มีการทำสำรวจวัดในลักษณะแยกเป็นระวางย่อย ดังนั้น

แผนที่กรุงเทพฯ ฉบับรัชกาลที่ ๖ เมื่อประมาณปี ๑๙๑๑ มาต่อเข้าด้วยกัน

จึงเป็นเรื่องน่าสังเกตว่าในระยะเวลาเพียง 1 ปีกว่า (พ.ศ. 2429-2430) มีความเป็นไปได้มากน้อยเพียงใดที่จะทำได้

ยิ่งหากเราพิจารณารายละเอียดของแผนที่ลักษณะเดียวกันที่จัดทำขึ้นในยุคสมัยหลัง ซึ่งมีการระบุรายละเอียดการรังวัดสำรวจในแต่ละระวางเอาไว้ด้วย เช่น “แผนที่กรุงเทพฯ ฉบับ พ.ศ. 2475” ที่ในแต่ละระวางระบุปีสำรวจที่ต่างกันมากตั้งแต่ พ.ศ. 2464 พ.ศ. 2468 พ.ศ. 2469 และ พ.ศ. 2473 เป็นต้น และบางระวางก็ใช้เวลามากกว่า 1 ปี⁷ ดังนั้น โดยส่วนตัวจึงมีความเห็นว่าแผนที่กรุงเทพฯ ชุดนี้ควรที่จะต้องเริ่มทำการสำรวจก่อน พ.ศ. 2429 แต่คงไม่น่าจะเริ่มก่อน พ.ศ. 2418 ซึ่งเป็นปีที่เพิ่งทำการจัดตั้ง “กองแผนที่”

ฉะนั้น ระยะเวลา 10 ปีสำหรับทำแผนที่กรุงเทพฯ ชุดนี้ก็อาจจะยาวนานมากเกินไป ดังนั้นผมจึงขอทดลองเสนอเอาไว้ ณ ที่นี้ก่อนว่าน่าจะถูกรังวัดและจัดทำขึ้นราวๆ ในช่วงระยะเวลาระหว่าง พ.ศ. 2425-2429

การเสนอเช่นนี้มีได้มีหลักฐานยืนยันแน่ชัดแต่ประการใด เป็นแต่เพียงการคิดบนเหตุผล 2 ข้อคือ 1. ระยะเวลาพิเศษซึ่งน่าจะน้อยเกินไปสำหรับทำแผนที่ที่มีรายละเอียดมากขนาดนี้ และ 2. ใน พ.ศ. 2424 รัฐบาลสยามได้ทำการว่าจ้างเจมส์ แมคคาร์ที ซึ่งเป็นผู้มีความเชี่ยวชาญด้านการทำแผนที่โดยตรงเข้ามารับราชการในกองแผนที่ พร้อมทั้งได้มีการจัดการเรียนการสอนวิชาแผนที่ขึ้นในเวลาไล่เลี่ยกัน ซึ่งทั้ง 2 เหตุการณ์แสดงให้เห็นถึงความพร้อมทั้งในด้านบุคลากร องค์ความรู้ รวมถึงงบประมาณ และน่าจะสามารรถเริ่มจัดทำแผนที่กรุงเทพฯ ชุดนี้ได้

ข้อจำกัดการใช้แผนที่กรุงเทพฯ ฉบับรัชชโยธิน ในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์

ทำไมการกำหนดอายุเวลาในการสำรวจรังวัดจึงสำคัญ เหตุผลเป็นเพราะการอ่านแผนที่ในฐานะหลักฐานทางประวัติศาสตร์ เราต้องคำนึงถึง

ข้อจำกัดเรื่องระยะเวลาที่ข้อมูลถูกบันทึกลงในแผนที่อย่างจริงจังมากเป็นพิเศษ เพราะคนทั่วไปมักอ่านแผนที่โดยคำนึงถึงปีที่ทำการตีพิมพ์เป็นหลัก ซึ่งจะทำให้การตีความในระดับรายละเอียดคลาดเคลื่อนได้

ตัวอย่างเช่น “แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2475” เราเรียกชื่อนี้เพราะอ้างอิงกับปีที่ทำการตีพิมพ์ แต่การสำรวจเก็บข้อมูลถนน ตึกอาคาร และสถานที่ต่างๆ ที่ปรากฏในแต่ละระวางนั้น ทำการสำรวจต่างปีกันมาก ข้อมูลที่ปรากฏบนแผนที่ชุดนี้เราจึงต้องอ่านมันในฐานะของข้อมูลในปีที่มีการสำรวจจริง แยกออกจากกันในแต่ละระวาง มิใช่การยึดปีที่ตีพิมพ์ด้วยเหตุนี้ “แผนที่กรุงเทพฯ พ.ศ. 2475” จึงไม่อาจพิจารณามันในฐานะหลักฐานแสดงสภาพบ้านเมืองใน พ.ศ. 2475 ได้ แต่เป็นหลักฐานของบ้านเมืองในช่วงก่อนหน้านั้น เป็นต้น

ประเด็นนี้สำคัญมากนะครับ โดยเฉพาะในบริเวณย่านที่มีความเปลี่ยนแปลงทางกายภาพของเมืองค่อนข้างรวดเร็ว เช่น แถวสำเพ็งที่เพียงแค่ 2-3 ปีก็อาจมีความเปลี่ยนแปลงไปมากอย่างไม่น่าเชื่อ ดังนั้นปีที่มีการสำรวจจริงวัดจริงจึงสำคัญมาก ความแตกต่างเพียงไม่กี่ปีอาจนำเราไปสู่การวิเคราะห์ที่ผิดพลาดได้มหาศาล

นับเป็นเรื่องน่าเสียดายเป็นอย่างยิ่งว่า แผนที่กรุงเทพฯ ฉบับรัชชโยธินในแต่ละระวางก็มิได้มีการระบุปีจริงๆ ที่มีการทำสำรวจ ซึ่งทำให้การใช้แผนที่ชุดนี้มีข้อจำกัด จึงต้องมีการระมัดระวังมากขึ้น และการตีความใดๆ ที่จะเกิดขึ้น จำเป็นต้องมีการเทียบเคียงกับเอกสารอื่นประกอบด้วย

หากเราเชื่อว่าแผนที่ชุดนี้ในทุกะวางเป็นการสำรวจใน พ.ศ. 2429 ทั้งหมด ก็จะทำให้เรามองสิ่งที่ปรากฏบนแผนที่ทุกะวางว่าเป็นภูมิสถานจริงของกรุงเทพฯ และกรุงธนบุรีเมื่อ พ.ศ. 2429 แต่ถ้าเรามองว่าในแต่ละระวางต้องใช้เวลาสำรวจที่ต่างกัน และบางครั้งอาจต่างกันหลายปี (ซึ่งบทนี้เสนอว่าน่าจะใช้เวลาอย่างน้อย 5 ปีในการสำรวจและจัดทำ) เราก็จะมองแผนที่ชุดนี้ในลักษณะของหลักฐานที่บันทึกข้อมูลในช่วงเวลาที่มี

ความแตกต่างกันมากพอสมควร ไม่ใช่อะไรที่เป็นเนื้อเดียวกันทั้งหมด

ข้อจำกัดอีกประการสำหรับการใช้หลักฐานประวัติศาสตร์ประเภทแผนที่ก็คือ ด้วยความละเอียด ถูกต้อง และเที่ยงตรงในการนำเสนอ ลักษณะทางกายภาพของเมืองผ่านเทคนิคสมัยใหม่ในการทำแผนที่ ได้ทำให้เกิดมายาคติหลงคิดไปว่าแผนที่สมัยใหม่สามารถบันทึกความจริงทุกอย่างลงในกระดาษได้ครบสมบูรณ์และเป็นกลาง

ทว่าในความเป็นจริง แผนที่ก็เหมือนหลักฐานทางประวัติศาสตร์ประเภทอื่นที่มีความสามารถเพียงแค่ทำการบันทึกเศษเสี้ยวของข้อเท็จจริงเฉพาะด้านที่เจ้าของแผนที่ (กรณีนี้คือรัฐ) ต้องการบันทึกเท่านั้น ซึ่งแผนที่ชุดนี้ก็หลีกเลี่ยงไม่พ้นข้อจำกัดนี้เช่นกัน

จึงกล่าวได้ว่า แผนที่ฉบับนี้ (ซึ่งคงไม่ต่างจากแผนที่ทุกแผ่นในโลกที่จัดทำขึ้นโดยรัฐ) มุ่งบันทึกเฉพาะลักษณะทางกายภาพของเมืองที่สามารถมองเห็นได้ด้วยตาเท่านั้น เช่น ถนน คูคลอง แม่น้ำ และอาคารสถานที่ แต่ไม่สามารถบันทึกมิติของความเป็นเมืองที่ซับซ้อนได้ เช่น การระบุความเป็นย่าน ความเป็นชุมชน ความสัมพันธ์ทางสังคมระหว่างแต่ละส่วนของเมือง

แม้แต่ในประเด็นการบันทึกมิติทางกายภาพเพียงอย่างเดียวก็ตาม แผนที่ก็มีข้อจำกัดในตัวของมันเอง ผู้จัดทำจะต้องเลือกข้อมูลบางอย่างเท่านั้นในการสำรวจและตัดข้อมูลอีกมากมายทิ้ง กระนั้นด้วยสายตาแบบรัฐจึงเป็นเรื่องปกติที่แผนที่รัฐจะเลือกบันทึกเพียงอาคารสถานที่ที่มีลักษณะคงทนถาวรเฉพาะที่มีความสำคัญต่อรัฐ โดยละเลยข้อมูลทางกายภาพที่ไม่เป็นประโยชน์ต่อรัฐทิ้งไป เช่น เรือนแพและเพิงที่พักอาศัย กิ่งถาวรซึ่งทำด้วยไม้ไผ่ ที่แม้ว่าจะป็นรูปธรรมทางกายภาพของความเป็นกรุงเทพฯ และสำคัญมากอย่างหนึ่ง แต่ก็ดูจะไร้ประโยชน์ในสายตารัฐ โดยเฉพาะอย่างยิ่งรัฐสยามในช่วงเปลี่ยนผ่านสู่ความศิวิไลซ์ที่มีตะวันตกเป็นต้นแบบ สิ่งเหล่านี้ย่อมถูกประเมินค่าเอาไว้ต่ำจนไม่ถูกเลือกที่จะ

บันทึกลงในแผนที่ฉบับนี้

ผมอยากขออธิบายนอกเรื่องสักเล็กน้อย (แต่สัมพันธ์กับประเด็นนี้ อยู่) การไม่บันทึกอะไรลงในแผนที่แม้สิ่งนั้นจะมีอยู่จริงทางกายภาพ มิใช่ ประเด็นข้อจำกัดทางเทคนิค และไม่ใช่ว่าการเลือกที่เป็นกลางแต่อย่างใด การเลือกเก็บอะไรและทิ้งอะไรไปคือภาพสะท้อนให้เห็นถึงความไม่สนใจ ของรัฐที่มีต่อการดำรงอยู่ของสิ่งนั้นในฐานะองค์ประกอบเมืองนั่นเอง

ผลกระทบสืบเนื่องอย่างหลีกเลี่ยงไม่ได้ก็คือ เมื่อแผนที่ชุดนี้ถูกนำไปใช้กำหนดนโยบายการพัฒนาเมืองในเวลาต่อมา เช่น การตัดถนนเป็น จำนวนมากของย่านสำเพ็งในช่วงปลายทศวรรษ 2430 ไปจนถึงทศวรรษ 2440 ปรากฏว่า ได้มีการลงชื่อร้องเรียนจากชาวบ้านหลายครั้งว่าการ ตัดถนนมีความลำเอียง แนวถนนใหม่ทั้งหลายตั้งใจที่จะเบี่ยงหลบตึก อาคารที่เป็นถาวรวัตถุและขยับมาโดนบ้านเรือนของชาวบ้านแทน^๑

ปรากฏการณ์นี้หากจะมองว่าเป็นการเอื้อประโยชน์ให้คนรวยก็อาจ จะมองได้ แต่ผมอยากเสนอว่า ส่วนหนึ่งเกิดขึ้นอย่างสัมพันธ์กับการทำ แผนที่สมัยใหม่โดยตรง เพราะเมื่อการวางผังเมืองสมัยใหม่เรียกร่องแผนที่ สมัยใหม่เป็นเครื่องมือในการออกแบบการพัฒนา จึงเป็นธรรมดาของสิ่งที่ไม่ ถูกบันทึกไว้ในแผนที่ที่จะถูกขจัดออกเป็นอย่างแรกนั่นเอง สิ่งนี้คืออคติ ของแผนที่ที่น้อยคนจะตระหนักถึง

ย้อนกลับมาที่ข้อจำกัดของแผนที่กรุงเทพฯ ฉบับรัชชโยชน์อีกครั้ง ตัว แผนที่ชุดนี้มีการระบุชื่ออาคารสถานที่เอาไว้เป็นจำนวนมาก ซึ่งนับว่าเป็น ประโยชน์ต่อการใช้เป็นหลักฐานทางประวัติศาสตร์อย่างยิ่ง อย่างไรก็ตาม การระบุชื่อลงบนแผนที่ที่ไม่สามารถระบุทุกอย่างลงไปได้เพราะจะทำให้ อ่านแผนที่ไม่รู้เรื่อง การเลือกระบุอะไรไม่ระบุอะไรถึงเป็นสิ่งจำเป็นอีก ครั้ง จึงไม่แปลกที่แผนที่ชุดนี้ได้เลือกระบุชื่อเฉพาะเพียงชื่อของวัง วัด สถานที่ราชการ และบ้านเรือนของบุคคลสำคัญที่สัมพันธ์กับรัฐเท่านั้น โดยขาดซึ่งรายละเอียดของตลาด ร้านค้า โรงมหรสพ ย่านสินค้า หรือ

ข้อมูลของบ้านเรือนชาวบ้าน ฯลฯ

จากที่อธิบายมาทั้งหมดคือข้อมูลเบื้องต้นของแผนที่ชุดนี้และข้อจำกัดมากมายที่แผนที่ไม่สามารถให้แก่เราได้ อย่างไรก็ตาม แม้จะมีข้อจำกัด แต่แผนที่ชุดนี้ก็มีประโยชน์อย่างมากในอีกหลายด้านที่ช่วยให้เราย้อนกลับไปทำความเข้าใจสภาพบ้านเมืองในอดีต และช่วยเติมเต็มภาพในอดีตบางด้านที่ปราศเลือนให้มีความแจ่มชัดมากขึ้น ซึ่งในลำดับต่อไป ผมจะพยายามนำเสนอประเด็นที่คิดว่าเป็นความสำคัญที่แผนที่ชุดนี้สามารถใช้ในการทำความเข้าใจอดีตของกรุงเทพฯ แก่เราได้

อ่านแผนที่กรุงเทพฯ ฉบับธงชัย ในฐานะหลักฐานยุคต้นรัตนโกสินทร์

แผนที่กรุงเทพฯ ฉบับธงชัย สำนักรังวัดและบันทึกข้อมูลภูมิสถาน กรุงเทพฯ และกรุงธนบุรีในช่วงระยะเวลาครึ่งหลังของทศวรรษ 2420 ซึ่งถือว่าเป็นยุคสมัยที่น่าตื่นตาตื่นใจมากที่สุดสมัยหนึ่งในประวัติศาสตร์ยุครัตนโกสินทร์ที่กำลังเปลี่ยนผ่านสู่ความเป็นสมัยใหม่ในทุกด้าน

ภายใต้คลื่นความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นอย่างมหึมาในทุกๆ มิติทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมนั้น ความเปลี่ยนแปลงที่แสดงออกผ่านโครงการทางสถาปัตยกรรมและการออกแบบจัดวางผังเมืองของกรุงเทพฯ คือรูปธรรมที่ชัดเจนที่สุดอย่างหนึ่ง ดังนั้นจึงไม่แปลกหากเราจะจัดเอกสารชุดนี้ในฐานะหลักฐานที่ใช้ศึกษาความเปลี่ยนแปลงของสยามในยุคเปลี่ยนผ่านเข้าสู่ความศิวิไลซ์แบบตะวันตก

หากพิจารณาแผนที่ชุดนี้ในภาพรวม ข้อมูลที่ปรากฏแก่สายตาในทันทีคือภาพของกรุงเทพฯ ที่กำลังเปลี่ยนผ่านสู่ความเจริญแบบตะวันตกด้วยเครือข่ายถนนหนทางและตึกกรมบ้านช่องแบบสมัยใหม่ที่เริ่มกระจายแทรกอยู่ตามส่วนต่างๆ ของเมือง ไม่ว่าจะเป็นการขยายเมืองออกไปทาง